

LOODUSKESKKOND KIRJANDUSES: LAWRENCE BUELL'I KIRJANDUSÖKOLOOGILINE PERSPEKTIIV

Tiiu Speek

Peale seda, kui Martin Heidegger kirjutas, et keel toob nii nähtavale kui varjab, ja Michel Foucault näitas, kuidas võimustruktuurid loovad ja peavad ülal selliseid privileeeritud diskursusi nagu "hullus" ja "inimene" ning marginaliseerivad teist liiki teadmisi ja maailmavaateid, on institutsioonide ja kirjanduse vahelised seosed saanud kriitilise mõtlemise tavatõdedeks.

Seda, mida poststrukturealistid autorid on teinud inimühiskonna "teiste", naiste, etniliste vähemuste ja igasuguste printsipiaalsete mittekonformistide ja süsteemi halvasti sobivate veidriku jaoks, teevad kirjandusökoloogid looduse kui veel ühe lääne tehnoloogiaühiskonnas vaigistatud "teise" heaks. Christopher Manes kirjutab:

"Meie kultuuris (ja kirjakeelega kultuurides üldiselt) *vaikib* loodus selles mõttes, et kõneleva subjekti staatust valvatakse kiivalt kui muud välistavat inimese privileegi.

Meie tänapäeva keel – renessansi ja valgustusaja humanismi väljendus – varjab loodusprotsesse kultuuri kehtestatud kinnisideede, peasuundade ja motiividega, millel pole loodusmaailmas analoogi. Nagu Max Oelschlaeger kirjutab, "...oleme inimesed, kes peavad maailmast mõtlema arvatavasti vaid modernismi õpetatud kategoorilise skeemi terminites". Tundub, nagu oleksime terve sumiseva, ulguva, kuriseva biosfääri kokku surunud kitsasse epistemoloogilise sõnavarra." (Manes 1996: 15.)

Kirjandusökoloogia on poststrukturealistliku kriitika ökoloogiline edasiarendus, mis uurib inimlike looduskujutlusi. Nii nagu feministlik kriitika uurib traditsioonilisi žanre sotsiaalse soo aspektist ja avastab uusi naisautoreid, keda kirjanduskaanonile lisada, loevad kirjandusökoloogid kanoonilisi tekste maakesksetest vaatenurkadest lähtudes ja edendavad loodusproosa õpetamist ja uurimist. Kirjandusökoloogid huvitab, kuidas diskursiivsed konventsioonid võimaldavad ning piiravad meie kontakti keskkonna ja kohaga, kuivõrd "koht" on meie kujutluses kohal ja kuivõrd meie kujutusvahendid määravad meie kohatunde. Nad

uurivad olulisi troope ja müüte, mis vormivad meie keskkonnakujutlust ja käitumist. Iidsetest aegadest peale on euroopa ja teised kultuurid kasutanud selliseid universaalseid ja kohaspetsiifilisi metafoore nagu aed, metsik loodus, neitsilikult puhas maa, kõrb ja soo, et mõista ja kirjeldada oma suhteid maa ja loodusega. Ökofeministlikud kriitikud on väitnud, et patriarhaalses ühiskonnas on naisi traditsiooniliselt looduslähedasemaks peetud kui mehi ja et see bioloogiline side on õigustanud mõlema allutamist. Rääkides teiste eluvormide eest, kaitsevad kirjandusökoloogid samas inimminoriteete, kelle ekspuaterimine on tihti looduse ekspuaterimisega lähedalt seotud – fakt, mida kultuuri peavoolu hegemoonne humanistlik looduskujutus varjab. Pole näiteks raske mõista, kellele on taskukohasem kodu puhtas, kaunis paigas ja et suurlinna saastunud õhu ja kehva veevarustusega vaesemate rajoonide elanikel võib esineda rohkem keskkonnast tingitud haigusi või et kiiritusest põhjustatud rinnavähk on naiste pärilikuks haiguseks. Lühidalt, kirjandusökoloogid püüavad tekstides avastada loodust kui tühjust, kui vaikust, ning teha keskkonnakujutamisest kirjandusliku, esteetilise ja poliitilise analüüsi relevantne kategooria, keskendudes tihti kirjandusteoste sotsiaalsetele – soo-, klassi- ja rassiprobleemidele.

Kirjandusökoloogia tekkis USA-s peamiselt vajadusest uurida keskkonnalaalst proosat, mida nimetatakse *nature writing* ja mida kirjutatakse peamiselt lääneosariikides.

Selle kirjanduse sünnipaikade maastikud on suurejoonelised ja iidsed. Seetõttu ei kattu "metsiku" definitsioonid isegi angloameerika kontekstis. Näiteks kui Ameerika Läänes on *wilderness* lumiste mäetippudega mäed, halastamatud kõrbed ja avarad tasandikud, siis Inglismaal on selleks põlised puudesalud, isegi kraavide ja tagaõue floora ja fauna.

Mõiste 'loodus' (*natura*) kasutuselevõtust Vana-Kreeka eelsokraatikute poolt ja selle tähenduste teisenemisest aegade jooksul on Neil Evernden kirjutanud raamatu "Looduse sotsiaalne loomine". Max Oelschlaeger vaatleb raamatus "Metsiku looduse idee" Euroopa tsivilisatsiooni ajalugu kiviajast kuni tänapäevani, lähtudes inimeste kujutlustest taltsutamatu looduse vallas.

Kirjandusökoloogia on arenenud paradoksaalseks seguks paljudest vaatenurkadest (marksistlik, psühhoanalüütiline, ökofeministlik, fenomenoloogiline, pastoraali- või metafoorteooriast lähtuv), mida seob ühine eesmärk analüüsida loodusse tähendust tekstis. Ühed tähtsamad hiljutistel USA-s ja Suurbritannias peetud kultuuri- ja keskkonnakonverentsidel arutatud teemad seonduvadki

USA-st pärit kirjanduskriitika meetodite kasutamise teiste maade kirjanduste uurimisel ning vajadusega luua kohaspetsiifiline kirjandusökoloogia teooria.

Üks olulisemaid kirjandusökoloogia teoreetilisi käsitlusi on Lawrence Buelli raamat "Keskonnakujutus. Thoreau, loodusproosa ja ameerika kultuuri kujunemine" (Buell 1995). Olgugi et Buelli peamiseks käsitlusobjektiks on Henry David Thoreau ja ta keskendub ameerika kirjandusliku pastoraali probleemidele, pakub teos mõtlikke vaatenurki, millest lähtudes saab vaadelda "looduse" loomust ka eesti kirjanduses. Eriti huvipakkuv on Buelli arutelu kultuurilistest ja ideoloogilistest mõjudest keskkonna ja koha kujutamisel, samuti ta nägemus loodusproosast kui tekstist, millega saab väljendada teistsuguseid suhteid inimese teadvuse, kujutusvõime ja laiema maailma vahel. Allpool vaatlen esmalt kokkuvõtlikult Buelli kujutamislitri (*filter of representation*) mõistet ja seejärel pastoraali kahesugust iseloomu – kui erilist ideoloogilist filtrit ja keskkonnateadlikku loodusmaastike kujutamist –, siis siirdun teiste kujutamislitrite juurde ja lõpetan Buelli "topeltvastutuse" mõistega.

Kirjandusliku keskkonna kahesugune iseloom. Kultuurilis-ideoloogiline filter

Buelli jaoks on keskkond ja koht samavõrra sotsiaalsed, kultuurilised ja ideoloogilised kui füüsilised entiteedid. Laiemate maastike või vahetu koduümbruse kirjanduslikud rekonstruktsioonid on alati paratamatult valikulised ja fragmenteeritud; see on maailm, mida on sõelatud läbi mitme filtri: tajulise, ideoloogilise ja kirjandusliku. Alustan kultuurilis-ideoloogilise filtriga. Buell kirjutab, et ameerika kirjanikel on kaldumus kujutada oma rahvast looduslähedasemana, kui see tegelikult on. Siiski "muutub arusaam kujutatud loodusest kui ideoloogilisest ekraanist viljatuks, kui seda kasutatakse selleks, et muuta roheline *maailm mitte millekski muuks* kui väljamõeldiseks või sotsiaalseks allegooriaks" (Buell 1995: 36). Linnataustalise poststrukturealistliku kriitika veaks on kirjanduse ideoloogilise sümbolismiga ülepingsutamine ja selle kogemuslike ja tähistuslike aspektide alahindamine – see on üks viise, millega loodusmaailm rakendatakse inimlike huvide teenistusse. Kirjandus saab taandada looduse spetsiifiliseks ideoloogiliseks või humanistlikuks eesmärgiks, kuid ta võib esitada ka alternatiivseid inimese-looduse suhteid, mis soodustavad loodushoidliku teadvuse teket ja kohatunnet. Millist poolt rõhutatakse, sõltub nii kirjutajast kui lugejast. Seega on meie kirjanduse suhted ümbrusega alati kultuuri poolt vahendatud, sotsiaalselt ja inter-

tekstuaalselt konstrueeritud; teisalt on nad aga ka reageeringud loodusele ning keskkond on üks muutujaid, mis mõjutab kultuuri, teksti ja isiksust. Nii peab kirjandusökoloog alustama üsna tülikatest dihhotoomiast.

Pastoraal on hea näide kirjanduse looduskujutuse kahesuguse iseloomu valgustamiseks. Lääne keskkonnakujutluse ühe universaalseima vormina on pastoraal "muutunud vähem linnastunud, "loomulikuma" eluviisi juurde tagasipöördumise sünonüümiks" (Buell 1995: 31). Buell kirjutab:

"Ajalooliselt on pastoraal nii aktiveerinud rohelist teadvust kui ka olnud maa võõrandamise eufemismiks. Ta võib meid juhtida füüsilise maailmani, ta võib meid sellest kaugendada ... Mind kõige rohkem huvitav [pastoraali] tähenduse modernistlik muutus on *selle rakendamine rahvusliku, regionaalse ja kohaliku eripära teenistusse.*" (Buell 1995: 31.)

Muidugi on paljud rahvad kasutanud pastoraali natsionalismiideede teenistuses ja rõhutanud rahvuse erilist maa- või looduslähedust. Buell näitab, et ümberasumise populariseerijate, avastajate, kolonistide, seiklejate ja turistide ettekujutus Euroopa kolooniatest kui Eedeni aedadest on euroopaliku asunikekultuuri eripära. Kolooniate või endiste asumaade elanikud võtavad selle mugandana üle, lugedes rohelist ja kaugust metropolist oma kultuuri eeliseks. "Sellest on sündinud rajamaade, Austraalia kõnnumaa (*bush*) ja Aafrika-kodu müüdid" (Buell 1995: 53).

Teised tuntumad looduse kui rahvuskultuuri aluse ideed kandvad pastoraalivormid – looduslüürika, külaproosa, metsiku looduse seiklusromaan – esinevad ka väljaspool angloameerika traditsiooni; kõik need on struktureeritud keskele (*suur*)linn–maa- ja (*suur*)linn–metsik loodus–polaarsusele. Kui mingit maad kujutatakse rohelisema, metsikuma ja pastoraalsemana, kui ta tegelikult on, ei pea kirjandusteos tingimata kujutama üksnes maa kui rahvuskeha müüti, vaid võib registreerida tegelikke kohti ja keskkonnaareale. Tavaliselt teevad tekstid mõlemat, kuid kujutamissirgel on olulisi modaalsusi. Esimesel ärkamise ja rahvusliku enesemääramise ajal pidasid eestlased end sama looduslähedaseks rahvaks (maarahvaks) kui ameeriklased ja skandinaavlased. Isegi praegusel ajal, mil linn on meile järjest tähtsamaks muutunud, püsib kalduvus pidada maad rahvuse asupaigaks. Seoses looduse niivõrd silmatorkava osaga eesti kirjanduses oleks vaja pastoraalse kujutluse erinevatesse viisidesse selgust tuua. Mida eestlased armastavad, kui nad armastavad loodust?

Siinjuures on tähtis arvesse võtta, mida Buell ütleb kontekstuaalse lugemise kohta. Ta väidab, et pastoraali kahesugust iseloomu ideoloogia ning roheliste ideede kandjana ei saa mõista ja hinnata, kui ei analüüsita, kuidas erinevad autorid samu motiive kasutavad. Buell rõhutab samuti, et pastoraalis ei avaldu mingi üks ideoloogiline või esteetiline positsioon; pastoraal on kogum erinevaid raame (Buell 1995: 49). Baltisaksa mõisniku pastoraal pole sama mis pärisorja oma, kohaliku pastoraal sama mis turisti oma, taluniku pastoraal on arvatavasti erinev metsavana omast ja võib-olla viitavad mõned stilistilised erinevused sellele, et meeskirjaniku pastoraal pole just seesama, mis naiskirjaniku oma.

Juhan Peegli kaks juttu illustreerivad erinevaid viise, kuidas pastoraal kannab rahvusluse ideed, nad osutavad ka mõnele ideoloogia, esteetika ja keskkonnaprobleemide kokkupuutepunktile, mis on kirjandusökoloogilise analüüsi jaoks olulised. Esimeses jutus pealkirjaga "Söötis põld" (Peegel 1983: 13–17) külastab minajutustaja Muhumaal oma koduküla ja lapsepõlvesõpra. Koduleiba ja kuivatatud lesta jagades arutavad nad põllumajanduse seisukorda. Kirjaniku sõber Kustu on kolhoositöeline, samas on ta mures, et eisiisade põllud on söötis. Ta on linnasõbraga nõus, et soode kuivendamine ja uudismaade ülesharimine on suurpõllumajanduse head küljed, sest nii saab rohkem suid ära toita, kuid ta jääb samas endale kindlaks, et väiksed ja kehvad metsapõllud mitte ainult ei toitnud terveid põlvkondi, vaid võimaldasid isegi lastele haridust anda. Ennast edumeelsemaks pidav jutustaja paneb Kustu truuduse kehvade põldude vastu alguses "eraomandikuradikese" arvele, mis on Kustu hinges pärast kümnet aastat kolhoosiaega ikka alles. Kuid siis saab ta aru, et sõbral on ülesharimata põldude pärast esivanemate ees häbi. Autor laseb minajutustajal ebamäärase seisukohaga lõpetada. Ta ei mõista Kustu südamevalu hukka: ta ei tea, kas on õige või vale endiste talupõldude pärast muret tunda ajal, mil nii palju uudismaid üles haritakse.

Kuna jutt on kirjutatud nõukogude perioodil (1964), on selline kahetine seisukoht ilmselt paratamatu ideoloogiline nüke. Olgugi et autor ei saa nõukogude stiilis mehhaniseeritud suurpõllundust otseselt hukka mõista ja näidata, kuidas kolhooside loomine muutis rikaste taludega hästihoolitsetud maa monokultuuride põldudeks, sirgeteks kraavideks ja võsastuvateks ääremaadeks, võib ta päris kindel olla, et lugeja mõistab Kustu südamevalu hästi. Vanavanemate või vanemate talumaade ja vara võõrandamine on tal hästi meeles. Seega kiidab pastoraal ametliku ideoloogia heaks seda samas õnestades ja viitab kaudselt vanadele väärtustele – maale ja talule kui kodule, kui ühele eluvõrgule, milles ini-

mene hingab loodusega ühes rütmis. Kui efektiivne tootmine rõhutab materiallikku suhtumist loodusesse, põhineb vana, säästev maaharimine hoolitsuse eetikal; kohaarmastus ja põlise eluviisi jätkuvus on sama tähtsad kui toiduainete tootmine. See on Kustu väljaütlemta sõnum.

Peegeli teises jutus "Mets" (Peegel 1983: 14–23) kasvatab pastoraal rahvuslikku uhkust ja kritiseerib metsa kui vabaduse teema kaudu võõrast, sel korral baltisaksa võimu. Autor saab võõramaiste mõisnike maaomanduse otseselt küsimuse alla seada, sest mineviku valitsejate hukkamõistuga ei kaasne ohte, millega ta pidi eelmise jutu puhul arvestama. Saksa *Jägermeister* oli rikastes mõisates 19. sajandi II poolel tavaline. Mõisaproua valdused on aga nii väiksed ja kehvad, et ta ei saa seda endale lubada. Nii palkab ta jutustuse peategelase, renditaluniku Priidu jahimehe ja metsniku topeltkohale, vabastades ta tasuks koha rendist. Priidu peab mõisakööki regulaarselt metsloomade lihaga varustama ja samas mõisa metsal silma peal hoidma. Vabadus teeb Priidust teise mehe. Ta jätab oma talu järjest rohkem laokile ja kaob metsa, see tõmbab teda kui viin ja armastatud naine. Selle asemel et oma kohuseid täita ning puude ja metsloomade vargaid passida, viib ta ühepalju jäneseid ja metslinde mõisa kööki ja koju. Priidu ei lähe metsa vaid selleks, et jahti pidada. Vastupidiselt mõisaproua arusaamisele on ta tundlik looduse ilule ja armastab metsaelanike elu vaadelda. Priidu lemmikpaigaks metsas on salavälu, mis köidab teda kui naine. Kui mõisaproua jahiseltskonnad seda korduvalt rüvetavad, jätab Priidu välu keskele kivile kolm hunnikut tihket talupojasitta – kodukootud väljakutsena, teatena, et see mets ei kuulu mitte mõisale, vaid temasugustele. Kui Priidu jahimehe- ja metsavahikohast ilma jääb, palkab mõisaproua sellele kohale noore sakslase. Too on küll moodsa haridusega metsatehnik, kuid kehv metsamees ja kütt. Kui mõisaproua talle köögi hooletussejätmise eest etteheiteid teeb, leiab mees tüüpiliselt mänedžerliku vabanduse – jahiloomade arv olevat siin vähenenud nii nagu Saksamaalgi. Peatselt jätab Priidu talu vanemale pojale ning hakkab metsmehe ja lindpriina laantes elama. Ta jahib, kus tahab, põikleb kõrvale kõikide katsete eest teda kinni püüda ja sureb lõpuks oma armsal salavälul. Nii on mets Priidule koht, kus ta ise ning sümboolselt kõik maarahvast pärisorjad ja renditalunikud saavad oma iidse valituseelse vabaduse tagasi. Ta ei tunnusta ametlikke piire: mets pole võõramaise valitseva klassi mängumaa, vaid osa küla säästlikust majandamisviisist; tarbepuit, hagu ja jahiloomad on kõikide omad. Metsa erinev tähendus valitseva võõraadli ja maarahva silmis tuleneb niisiis nende klassikuuluvusest. Mõisaprouale on mets

eraomand ning tema esteetilised hinnangud looduse ilule sümboliseerivad saksa aristokraatliku kultuuri üleolekut kohalikust matslikust talupojakultuurist; metsatehnikule on mets töö, ja moodsate saksa metsahoiusuundadega kursis olles muretsseb ta ulukite vähenemise pärast (looduskaitsele kui valitseva klassi pädevusse kuuluvale tegevusele on küll vaid viidatud). Priidule ja külale on mets lisatoiduse ja hingelise vabaduse paik. Looduse samastamine naisega on jutustuse üheks intrigeerivaks motiiviks.

Buelli mitmeraamse pastoraali mõiste on samuti kasulik, et selgitada looduse ja maa rahvuslikke ja loodushoidlikke tähendusi erinevate perioodide külaromaanides ja juttudes. *Linna-maa-* või *metsiku looduse-maa-*polaarsusel põhineva pastoraali kultuurilised, sotsiopolitilised, esteetilised ja maa-kesksed tähendused võivad olla lähenemistee teiste eesti kirjanduse tekstide uurimisele. Ilmne näide on August Gailiti romaan "Toomas Nipernaadi". Selle keskmeks on jutt romantilisest meesunistajast, kes pageb maale lihtsamat elu otsima. Nikolai Baturini romaanis "Karu süda" kõrvutab autor nõukogudeaegsete linnainimeste individualismi ja pragmaatilise loodusvaate Siberi metsikus looduses elavate soomeugrilaste vaba, säästliku ja kogukonnakeskse eluviisiga.

Eesti kirjandusökoloogia saab väärtustada ka regionaalset ja bioregionaalset kirjandust, Fred Jüssi, Uku Masingu ja Aili Paju loodusesseid ja -raamatuid – Thoreau "Waldeni" eesti vasteid –, mida ülikoolide kirjandusosakondades teisejärguliseks peetakse. Nikolai Baturini hilisemaid romaane võib vaadelda kui keskkonna-apokalüpsise üht, eesti kirjanduses harvaesinevat vormi. Nii nagu Baturini looming, on ka Jaan Kaplinski ja Uku Masingu ökoloogiline pastoraal tõsisema, pikaajalise uurimistöö teema. Kohajuured ja otsene, sügavalt isiklik, hingeline suhe loodusega ning ökoloogiline, loodusarmastusel ja austusel põhinev maailmavaade on nii Masingu kui ka Kaplinski loodusluule ja proosa põhijooned. On oluline, et loodus pole kummagi loomingus rakendatud rahvusromantiliste argumentide teenistusse, maa ja rahvusliku identiteedi vahel ei tõmata paralleele, maa pole rahvusluse asupaigaks vastandina kosmopoliitsele linnale. Samuti ei vaatle autorid loodust mingi esteetilise normi läbi, nt kui "piltlikku" või "maalilist".

Üldalmainitud on vaid mõned suunad, millest kirjandusökoloogiline uurimus eesti kirjanduses saab lähtuda.

Teised väljendusfiltrid

Kuid ideoloogia on "õigupoolest ainuke mitmest filtrist, mille läbi kirjandus sõelub keskkonda, mida ta väidab kujutavat," ütleb Buell (Buell 1995: 84).

"Need filtrid algavad inimese meeleparaadiga, mis reageerib tundlikumalt nägemisele kui haistmisele ning juba nägemisvõime on vägagi valikuline: me tajume eraldiasetsevaid objekte paremini kui seotud objekte, suuri objekte paremini kui keskmise suurusega eluvorme. Neil põhjustel ei saa meie keskkonna reduktsioonid olla muud kui kiivas ja poolikud. Kui see ka nii ei oleks, isegi kui inimlik taju suudaks keskkonnastiimuleid täiuslikult registreerida, ei suudaks seda kirjandus..."

Kuid teiselt poolt on teksti ja maailma vaheline kaugus liialdatud. Enamikule võhikuist lugejale on täiesti selge, et kirjeldusliku iseloomuga tekst, olgu see "ilukirjanduslik" või "mitteilukirjanduslik", portreteerib "reaalsust", olgugi et ebatäiuslikult...

Pole kahtlust, et oleme pärinud selle kriitilise skepsise või põlguse kirjanduse kui konstruktsiooni [ja] kirjanduse kui diskursuse ideest." (Buell 1995: 84.)

Taandada keskkond pelgalt rahvusideoloogiaks või inimlikeks tähendusteks üldse tähendab loomulikult tunnetuse, kujutluse, teksti ja kriitika seoseid lihtsustada. Isegi siis, kui maastik eksisteerib kirjandusteoses vormilistel, sümboolsetel või ideoloogilistel eesmärkidel, saab kirjandusteos samahästi viidata maastikule, kohale ja loodusmaailmale selle enda pärast, ja paljudes teostes see nii ongi. Olgugi et kirjandus kujutab kohta paratamatult väga valikuliselt, on tekstid erineval määral maailmale avatud ja mimeetilised erinevused üsna suured – alates looduskeskkonnast kui inimtegevuse pelgast "taustast" kuni inimese mõtete ja tunnete sümboliteni, kuni kujutusviisini, mida Buell nimetab "tihedaks kirjelduseks" ning mis on erilise tähtsusega keskkonnaproosas. "Tihe kirjeldus" on koha "sügav kaart", see põhineb veendumusel, et paiga ajalugu ei saa lahutada loodusloost; autor püüab avada inimeste ja maa vahelisi sidemeid mitmetest vaatenurkadest – geoloogilisest, antropoloogilisest, geograafilisest, majanduslikust, bioloogilisest, kultuurilisest, kirjanduslikust jne. Teooriad, looduskirjeldused, paiga ajalugu, kultuuriloolised seigad, elulood, ilukirjanduslikud elemendid moodustavad koos ökoloogilise vastastikuse sõltuvuse ja energiaülekande mustri.

Mitteilukirjanduslik esteetika: kahekordne vastutus

Traditsioonilise arusaama järgi pole truu *mimesis* kirjanduse belletristliku osa eesmärk, samas kui täpne maailma peegeldus on kohustuslik mitteilukirjanduslikes žanrites, milles on oluline osa teaduslikel faktiteadmistel. Siiski nõudsid nt John Ruskin ja Marianne Moore, et ka "kujutluseaias peavad olema tõelised kärnkonnad" (Buell 1995: 91). Buelli jaoks aga puudub piir ilukirjanduse ja teiste žanrite

vahel, kuna faktilisus on ikka inimese oma ja kirjanduse aia kärnkonnad pole kunagi päris kärnkonnad. Kuid Buell pole üldsegi veendunud, et "klassikaline realism on ainuke ja kõige parem viis, millega loodusmaailm kunsti ja kujutlusvõimesse tagasi tuua" (Buell 1995: 92). Mõne loodusobjekti või -nähtuse vägagi stiliseeritud edasiandmine võib edukalt vähendada keele ja maailma vahelist distantsi.

Buell nimetab seda mitteilukirjanduslikku kirjandusökoloogilist esteetikat "kahekordse vastutuse esteetikaks": see tähendab, et "iga tekst on kahekordselt vastutav nii materiaalselt kui diskursiivse vahendatuse ees" (Buell 1995: 93). Kirjandusökoloogile on oluline, kas autor on oma "looduse" reduktiivsest iseloomust teadlik – nii muudetakse tekst maailma ees vastutavaks.

Linda Hutcheoni taksonoomiat kasutades eristab Buell kirjandusdiskursuses nelja tähistuse ja keskkonnastutuse taset:

"intratekstuaalne, intertekstuaalne (teiste tekstide maailm), autorepresentatiivne (tekst käitub kui tekst) ja väline *mimesis* (maailm väljaspool teksti). Loodusproosas on need kõik olulised: narratiiv peab olema koherentne, tuleb viidata, kuidas lugu tekstide maailmas osaleb, ... tunnustada, et narratiiv võib olla loonud oma maailma, ja mõtestada selle suhet tõesse ja tegelikkusse." (Buell 1995: 93.)

Keskkonnaproosat nagu nt Thoreau "Walden" või Barry Lopezi "Arktika unistused" eristab ilukirjandusest see, et autor annab esmase rolli viimast tüüpi *mimesis*'ele, jättes välja või vähendades esimest kolme, mis on kõik seotud tekstuaalsusega. Lopez arutab oma raamatus, kuidas kujutlusvõime vahendab maastikku ja iha. Maastiku kontuurid vormivad inimese teadmisi, kuid maastik ise, selle salapära on talle olulisem. Lühidalt, "Lopez annab mõista, mis faktilisus tema teoses tähendab ja vastavalt sellele palub oma arktiliste kujundite üle otsustada" (Buell 1995: 94). Uku Masing ja Jaan Kaplinski on vist eesti autorite hulgas ainsad, kes püüdlevald samasuguse vastutuse poole. Masing arutleb autobiograafilises raamatus "Mälestusi taimedest" kultuuri mõju üle taimede kujutamisele, ta toob korduvalt näiteks Darwini "loodusliku valiku" mõiste, osutades sellele, kuidas kultuur vahendab seda, mida me looduses näeme (Masing 1996). Kaplinski osutab väga olulistele eetilistele probleemidele oma luuletuses "Avasin vene-hiina sõnaraamatu" kogus "Mitu suve ja kevadet" (Kaplinski 1995: 31). Sõnaraamatu lehtede vahel surma saanud tilluke putukas sümboliseerib piiratud vabadust, mida inimlikud tähendused ja kirjandus loodusele lubab: "Korraks / mõtlesin, kas ta ei olnud tegelikult / mõni sõna, mõni märk seal sõnaraamatus, kes

ei tahtnud enam seal olla, / kes tahtis olla midagi muud kui märk..." (Kaplinski 1995: 31.) Kahtlemata on väline *mimesis* Masingul ja Kaplinski ülekaalus, mõlemad rõhutavad looduse teistsugusust ja salapära. Nende ökoloogilisele maailmavaatele on oluline Elu Peremehe humanistlikest unistustest loobumine. Usk looduse imesse tähendab, et inimene lepib tagasihoidlikuma, teiste liikidega võrdse kohaga looduses.

Vastavalt Buellile

"taandub Lopezi "väline *mimesis*" keskkonnaproosas ilmselt sellele, et kirjandus, millel pole küll nii suurt autoriteeti, on kujutlusvõimerikkam teaduse täiendaja. Mõlemad püüavad mõistatuslikku maailma arusaadavaks teha. Kirjandus vabastab kujutlustemängu palju suuremal määral kui teadus, olgugi et kirjanduse mäng pole kunagi täiesti vaba, sest tunnetus ja fantaasiaalend on mõjutatud keskkonnast; teadmised ja muljed kohast saame isikliku kontaktiga, ka traditsioonilisteks peetud teadmistena. Meel uitab intrigeerivate hüpoteeside vahel ... kuid lõpuks peab autor välja pakkuma maailma mudeli või skeemi. Oleme kutsunud seda vaagima meie oletustele või teadmistele vastavalt, mis selle tõenäoliseks teevad. Tõestuseks võib tuua nii intuitsiooni ... kui ka välitööde andmeid. Narratiiv ei jäta muljet, nagu taotleks totaalset täpsust; see on loodusloo *teooria* ülesanne; kuid *loodus on lõplik kohtuinstants*. Eelpoolõeldu on lühike sedastus sellest, mida mitteilukirjanduslik proosa taotleb..." (Buell 1995: 94.)

Ilukirjanduslik maailma kujutamine kaldub loomulikuks pidama, et autorist jutustaja või kangelane on ainukesed rääkivad subjektid, et loodus on tumm ja passiivne ning tal on tähendus vaid inimlikes terminites, et valitud detailid on sümboolsed, et teadmised tegelikest kohtadest ja keskkonnareaalidest pole olulised. Mitteilukirjanduslik maailma väljendusviis eeldab, et autorist jutustaja kõige olulisem omadus on tema teadmised ümbrusest – "mitte professionaalse teadlase andmete ja teooriate kompetents, vaid kellegi tööteadmise maailmast, millest rohkem teades püüab ta faktiteadmisi arusaadavas vormis edasi anda" (Buell 1995: 97). Buell rõhutab veel, et keskkonnaproosas on "autori-jutustaja kõige olulisem retooriline vahend ekspositsioon, et metafoorsed, tonaalsed ja meditatiivsed täiendused rikastavad ekspositsiooni ... et teksti välise *mimesis*'e funktsioon on sama oluline kui ta sisedimensioonid ja et valikulisus on vahend teadmiste õhutamiseks, mitte allasurumiseks" (Buell 1995: 98). Samuti ei saa loodusobjekt olla vaid maailma metafoor, vaid võib olla keskkonnaga metonüümselt seotud, nii nagu nt Walt Whitmani rästas on seotud sirelipõõsastega luuletuses "Kui sirelid viimati ukse ees õitsesid". Masingu puudel ja lilledel ning Kaplinski

putukal ja paljudel teistel loodusobjektidel on samasugune metonüümne suhe kohaga.

Peale metafoori ja metonüümia, mis lugeja meeli teritavad ja ta tähelepanu ümbrusele suunavad, võimaldab ka väga abstraktne maailma kujutamine, nagu näiteks linnupildid mõnes linnumäärajas, õppijal originaale efektiivsemalt kindlaks teha kui tihedama mimeetilise kujundi korral (nt tõetruud fotod välitööde juhises). Buell rõhutab eriti stiliseeritud kujundi võimet viia lugeja või vaataja keskkonnaga kontakti, vastandina oletusele, et stilisatsioon peab miskipärast *mimesis*'ele vastu töötama või selle endale allutama. "Me peame tunnistama, et stilisatsioon on võimeline selleks, mida poet-kriitik Francis Ponge nimetab *adéquation*: sõnastused, mis pole objektide maailma koopiad vaid ekvivalendid" (Buell 1995: 98). Kahekordse vastutuse esteetika on kohaldatav peale keskkonnaproosa ja tõetruu kujutusviisi ka luules. Täpne *mimesis* pole seega kirjanduses ainuke adekvaatne väljendusviis. Oma kohateadmiste edasiandmiseks värskendavad head keskkonnaautorid neid vahel kujundlikult, andes edasi osaliselt seda, mida nad tegelikult pole kogenud. Selline leidlikkus, väljamõeldised ning koha teatud aspektide suurendused on olulised selleks, et lugeja hakkaks oma ümbrust vaatama, nägema ja märkama.

Kokkuvõtteks

Loodusmaailma kujutamine kirjanduses ei pea olema monoloogiline, see võib põhineda kasutatud keele teadvustamisel, autor võib lugejale seda lõhet isegi näidata, eesmärgiga häirida tolle kindlustunnet. Nii ei luba keskkonnateadlik kirjanik "meelel" või "keelel", "ajalool" või "kultuuril" määrata, mis loodusmaailm olla saab. Inimlike tähenduste taga on looduse hoomamatu teistsugusus. Anname puudele nime, aga nende avar vaikus jääb samaks. Kahekordse vastutuse mõiste võiks olla sobiv kriitiline vahend selguse toomiseks erinevatesse pastoraalitüüpidesse: millised pastoraalid on rakendatud rahvusideoloogia teenistusse ja millised püüdleval dialoogilisema kujutusviisi ja selle kaudu loodushoidlikuma mõtteviisi edasiandmise poole. Viimaste sihiks on süüvimine kohta ning püüd anda metafoori, metonüümia või stilisatsiooniga loodusele tagasi hääl.

Kirjandus

- B u e l l, Lawrence 1995. *The Environmental Imagination. Thoreau, Nature Writing, and the Formation of American Culture*. Harvard University Press
- K a p l i n s k i, Jaan 1995. *Mitu suve ja kevadet*. Tallinn: Vagabund
- M a n e s, Christopher 1996. Nature and Silence. – *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. Eds. Cheryll Glotfelty, Harold Fromm. Athens, Georgia: University of Georgia Press
- M a s i n g, Uku 1996. *Mälestusi taimedest*. Tartu: Ilmamaa
- P e e g e l, Juhan 1983. *Tuli koduaknas*. Tallinn: Eesti Raamat